

LIVETS VAND

Om brændevin og en sag om ulovlig brændevinsbrænding i Øster Starup

Bendt Spendrup Mathiasen

Brændevinen er, målt med historiens alen, en moderne drik. Oldtidens folkeslag berusede sig i vin, mjød eller øl, og gjorde det flittigt; men først i middelalderen hører vi om aqua vitae, der oprindeligt har været brugt som lægemiddel, skønt det omsider blev opdaget, at "livets vand" også lod sig drikke, selv om man ikke led af andet end naturlig tørst.

Fra det 12. og 13. århundrede findes adskillige beretninger fra det sydlige Europa om brændevin fremstillet af vin og tillagt fremragende egenskaber som lægemiddel. I løbet af det 14. århundrede breder kendskabet sig til alkoholen i de fleste af Europas lande, især som følge af den medicinske brug i forbindelse med "den sorte død" i 1348; med det resultat, at de nordlige lande hurtigt lærte sig at fremstille sprit af korn i stedet for af vin.

Det brændende vand

Hvordan brændevinen kom til Danmark vides ikke med bestemthed, sikkert er det, at den først kom til Danmark fra Tyskland, hvor ausgebranntes wasser var velkendt omkring år 1500.

Kort efter reformationens indførelse i 1536 klages der fra gejstlig side over misbrug af brændevin, således et andragende fra biskoppen i Århus til kongen hvori han beder om, at brændevin og andre stærke drikke ikke må blive solgt på helligdagens formiddage; og en reces fra 1551 forbyder da også at aftappe brændevin på helligdage før middag. Peder Palladius, sjællands første biskop efter reformationen ivrer også mod denne drikken brændevin. Han siger: "Nu vil jeg spørge dig hvordan tør du sidde i ølkonens hus og slå så meget i din hals, at din fattige hustru og børn skal sidde hjemme og drikke valle og vand."

Den almindelige brændevin lavet af korn og som solgtes i ølstuer og på knejper, var meget ringe. I Danmark betegnedes den som "stinkende" og om den svenske hed det, at "den lugter ilde".

Den stærke nydelse af brændevin gav livet i slutningen af det 16. århundrede et nyt præg. Så længe der kun var tale om øl og vin, kunne man regne med at folk var ædru i det mindste før middag. Brændevinen derimod overskyede den tidligere klare del af dagen, hertil kom, at den derved frembragte rus var heftigere i sin virkning og ikke sjældent endog havde døden til følge.

I slutningen af det 16. århundrede har der været en udbredt tilvirkning af brændevin, og denne fandt især sted hos kromænd og værtshusholdere. Akvavitten (brændevin tilsat forskellige urter) derimod holdtes længe endnu, som et anset lægemiddel der blev fremstillet på apotekerne.

Skat på brændevin

Fremstilling af brændevin og akvavit blev beskattet i 1621. I en forordningen af 1666 er det anført, at alle skal anmelde besiddelse af brændevinspander og destillerkedler - dog undtaget apotekerne.

Fra da af var brændevinens historie i Danmark nøje knyttet til skatter - og det stadig forøgede skatter.

I 1657 indførte Frederik den Tredje konsumtionskatten, hvor det blev bestemt, at en gang om året skulle "brændevinsbrændere på landet og i byerne erlægge 12 sk. af hver tønde de brændte."

Jordgodsbesiddere, gejstlige og embedsmænd havde lov til at lave brændevin til husbehov uden at betale afgift.

Det viste sig dog snart at forordningen af 1657 var ganske utilstrækkelig. Dels foregik der ulovlig hjemmebrænding efter en større målestok, dels ramte den ikke alle, da det var umuligt at kontrollere, om der virkelig blev opgivet det antal tønder korn, der var gået til fremstilling af brændevin; og man bestemte derfor at ordne skatten på en anden måde: Dette skete ved "Forordning om licens af brændevinspander og destillerkedler over alt i Danmark" af april 1665. Der skulle betales 2 rdlr. licens af hver tøndes størrelse brændevinspande og destillerkeddels indehold.

Øvrighederne på landet og i byerne opfordres til at understøtte licens - forpagteren med at opmåle bemeldte redskaber, forsyne dem med kongeligt mærke og tegn, samt opkræve de derpå hvilende afgifter.

Allerede tre dage efter kundgørelsen bortforpagtedes denne skat i seks år for en årlig afgift af 4000 rdlr. til borger og handelsmand i København Henrik Brinkmand; disse bortforpagtninger vedblev lige til slutningen af det 18. århundrede, enten af brændevinsafgiften alene, eller sammen med andre konsumtionsaftaler.

I 1662 blev det forbudt kromænd på landet selv at brygge og brænde; de skulle hente deres øl og brændevin i købstæderne, fandtes der noget brygge og brændevinsredskab i deres hus eller have, var straffen herfor en bøde på 20 rdlr. Desuden blev det på det strengeste forbudt alle på landet boende, når de betalte de befalede afgifter, at udtappe og sælge øl og brændevin.

Ved disse forordninger forsøgte man at få forhandlere af brændevin til at købe i købstæderne, hvor det var lettere at opkræve afgifterne.

Men der var stadig noget i vejen med loven, som ikke rigtigt virkede efter sin hensigt, for så længe det overhovedet var bønderne tilladt at brænde, selv om det kun - officielt - var til eget brug, var det en håbløs opgave at kontrollere afgiften og da det jo var det vigtigste besluttedes det i 1689 at forbyde al brænderi på landet for ikke privilegerede. Som det hedder i kongens navn: " Deslige ville vi og herved alvorligen have forbudt at herefter nogen destiller-pander eller brændevins-hatte på landsbyerne af bønder eller de som bøndergårde, boliger eller huse besidde må bruges, under varernes konfiskation og mulkt."

Privilegier

Antallet af privilegerede kroer tiltog stærkt i vækst på grund af disse forordninger. Desuden har der utvivlsomt været endnu flere smugkroer, som har floreret uden at de landlige øvrigheder viste sig særlig ivrige efter at gribe ind. Den "kro" Jacob Skomager holdt, og som Jeppe besøgte, var i hvert fald ikke privilegeret, og Holbergs dialog mellem Jeppe og Jacob viser klart hvor almindelige og selvfølgelige smugkroer var på landet, i hvert fald omkring 1720.

Netop i 1720 afgjordes en sag ved Koldinghus birketing om smugkro hold i Øster Starup. Sagen var startet ved at Koldings konsumtionsforpagter, Søren Hacksen havde holdt en veritabel razzia mod, hvad han antog for at være smugkroer på egnen.

Søren Hacksen som var regimentsskriver, havde netop forpagtet Koldings konsumtions afgifter, han har formentlig været ivrig efter at samle sig en formue ved sit nye erhverv, helt i lighed med en af hans forgængere; nemlig Koldings tidligere borgmester (1672-86) Rudolf Faust, som var blevet en meget velhavende mand som forpagter af konsumtionen i Kolding.

Sagen kom første gang for tinget den 7. november 1719, Idet Søren Hacksen her anlagde sag an mod bl. a. Peder Jensen og Anna Krokone i Øster Starup.

Brændevinstøj

Razzia i bl.a. Øster Starup

Her følger et resume af sagen:

Den 11/7 1719 indledte Søren Hacksen i sin egenskab af konsumtionsforpagter en sag mod nogle bønder for ulovligt krohold og fremstilling af øl og brændevin efter en razzia, som han havde foretaget med nogle medhjælpere på en søndag en måneds tid forinden. Razziaen er beskrevet af Søren Hacksens medhjælpere den første tingdag. - De var taget til Espen Jepsens i Lejrskov, der holdt bryllup den dag. Her fandt de $7\frac{1}{2}$ tønne øl, men medhjælperne smagte ikke, om det var ondt eller godt øl (Haderslev øl).

De fandt også 2 bimpler og en læderflaske med brændevin. Regimentskriveren ville lade det forsegle med konsumtionsseglet; men det ville Espen Jepsen ikke tillade. Det kunne ikke lade sig gøre, sagde han, og det samme sagde Jep Faarkrog. "Vil I gøre gevalt", sagde regimentskriveren, "så kan vi intet her bestille", og så gik de bort. I mellemtiden var der kommet flere og flere til fra byen, så de knapt nok kunne være i stuen. - Derfra tog de til Ågård og kom ind til Peder Jensen, der var i kirke.

De gav sig til at konfiskere den brændevin, som de fandt. En gammel mand, der sad i stuen, fik lov til at få sit glas fyldt op, inden de gik med det. På et skab var der slået en del streger; regimentskriveren formodede, at de angav, hvor mange glas der var solgt den dag. - Så fortsatte razziaholdet til Starup, hvor de havde kendskab til, at der skulle være barsel den dag. Et af vidnerne gik ind til Anne Krokone, Jens Olesens hustru, hvor der stod en brændevinstønne med piber og vand foran skorstenen. Der var også en brændevinskedel med kobberhat i en anden stue. Der var kun een af medhjælperne, der så dette, for han var gået ind først for at bede om brændevin for en skilling, hvilket han også fik. Mens han stod og drak, ville konen bære brændevinskedlen ud, men medhjælperen tog fat i den og sagde, hun skulle lade den blive. Hun bad ham om ikke at være så slem og bar så alle redskaberne op på loftet.

Så kom Søren Hacksen og den anden medhjælper ude på gaden. De blev hentet ind, for her var noget at bestille. "Her brænder I fint", sagde Søren Hacksen, "hvem har givet eder lov til at brænde?". Hun sagde, at det var første gang, hun brændte, efter at Søren Hacksen havde fået det at råde over. Assistenterne gik på loftet for at ransage og række redskaberne ned til Søren Hacksen, der stod på loftstigen. Men så kom både mand og kone og andre til, og der blev trukket om redskaberne.

En af kvinderne fik næseblod, og et af redskaberne fra loftet tabte Søren Hacksen ned på et lille barn, der lå på et kar neden for stigen. Låg og hat fik Anne Krokones mand bragt af vejen; men de andre ting endte ude på Søren Hacksens vogn. -

Så begav de sig videre til Jens Brødsgaard, hvor der var barsel den søndag. Der fandt de 2 tønder øl, som konen eller et andet kvindfolk lod dem smage. Jens Brødsgaard tilstod selv, at han havde 6 pottes brændevin. Dem tilbød han at stille Søren Hacksen tilfreds for, da han fornemmede, at denne ville forsegle dem.

Så drog de til Vranderup. - Blandt de indkaldte vidner er budfoged (byfoged) Mikkel Pedersen i Ågård og sognefoged Jakob Haar i Starup. Mikkel Pedersen oplyser, at Peder Jensen ikke har holdt offentlig kro, siden det blev kendt, at Søren Hacksen fik konsumtionen i Kolding. Men hvis han har haft brændevin, har han da undt sine naboer noget, når de har været samlet i hans hus, og somme tider har han haft meget brændevin og somme tider intet. Når han ikke mere holder offentlig kro, skal det være, fordi Søren Hacksen har forlangt for meget derfor i konsumtion.

Et af vidnerne fortæller, at da der var grandestævne i Peder Jensens hus, havde de måttet hente brændevin et andet sted. Og sidste vinter ved ulvejagten, da Søren Hacksen selv var med, da havde han selv været inde hos Peder Jensen, hvor han ville have haft et glas brændevin, men Peder Jensen sagde, at han ikke havde noget at sælge. Søren Hacksen: "I skal lade eder indfinde; I sidder her og holder kro!". Peder Jensen: "Ja, Gud bedre os, tiderne er så hårde, vi kan intet end at holde det".

I sagen mod Anne Krokone er et af vidnerne Jep Germandsens hustru Anne Pedersdatter i Starup, der aflægger sit vidnesbyrd, efter at forsvareren har påpeget, at hun selv er stævnet i en "uærlig sag" som mordbrænder. Hun fortæller, at Søren Hacksen den søndag under gudstjenesten kom kørende, og hans kusk hentede hendes mand ud til ham. Så ville hun selv hen at fortælle Anne Madsdatter (krokonen), at Søren Hacksen var der, idet hun vidste, at hun havde brændt brændevin nogle dage tidligere, og da hun kom derom, stod en af Søren Hacksens tjenere i døren, og indenfor var bl.a. både Karen Snedkers og Hendrine Henriksdatter. Hun overværede begivenhederne, og bagefter sagde Anne Madsdatter til hende, hun skulle ske al verdens ulykke for at have angivet hendes brændevinsbrændten. "Anna, Anna, I skulle støttes til kagen, det var eders ret!". Hun

havde også hørt Anne Krokone bede Søren Hacksen om at lade moderen beholde kedlen, for hendes krop var opbrændt. Men det svarede Søren Hacksen ikke på.

Søren Hacksen har i sagens forløb anfægtet en af de kontrastævninger, der er udgået til ham. Det har han gjort ved at fremlægge en attest, der var underskrevet med forbogstaver (bomærker) af 4 personer, hvoraf de 3 var svenske fanger, der måtte marchere efter kgl. ordre og derfor ikke kunne stille i rettet for at aflægge ed. Den anden var en af Søren Hacksens tjenere. Attesten går ud på, at de to stævningsmænd ikke havde foretaget stævningen sådan, som de med deres underskrift havde påstået. Den ene var så fuld, at han ikke vidste, hvad han bestilte. Sådanne folk kan man for en liden betaling få til at skrive det, som de aldrig har gjort. Bøndernes forsvarer Jens Damgaard, minder om, at dette er ensbetydende med en anklage om at sværge falsk, og opfordrer Søren Hacksen til at rejse stævning, hvilket han også senere gør (pro forma).

Retssagen

Retsmøde den 28 november 1719 , hvor Jens Anna Madsdatter (krokone) stævner regimentskriver og konsumtionsforpagetr Søren Hacksens to hjælpere.

Amtsforvalter Voigt (ved Funk) for Jens Olesens hustru Anne Madsdatter af Starup ctr. Niels Lauridsen og Jens Hansen, tjenende regimentskriver og konsumtionsforvalter Søren Hacksen. Tingsvidne. Søren Hacksen havde sammen med sine to karle været på brændevinsinkvitation hos Anne Madsdatter, der også kaldes Anne krokone, en søndag i kirketiden. På loftet havde de fundet en kedel, som kunne bruges til både bryggen og brænden. Da karlene skulle have rakt den ned til Hacksen, der stod nedenfor, faldt den ned og ramte et spædbarn i ansigtet. Men skyldtes det, at Anne krokone havde forsøgt at rive den fra dem? Der blev fundet brændevin hos hende; men havde hun brændt den selv? Hun fører vidner på, at hun ikke har holdt kro eller brændt brændevin, siden Søren Hacksen overtog konsumtionsforvaltningen i Kolding. Tilnavnet krokone havde hun, inden hun kom til Starup. Hun har købt kedlen hos Ole Jensen for penge, som hun havde modtaget til opbygning af gården efter en ildebrand?

Der blev holdt adskillige retsmøder om sagen med stævninger og modstævninger, først den 30 april 1720 afsagdes der dom:

Dom: Regimentskriver og konsumtionsforvalter Søren Hacksen ctr. Espen Jepsen og Jep Faarkrog af Lejrskov, Peder Jensen af Ågård, Rasmus Brødsgaard og Anne krokone i Starup ang. krohold. - Forordningen til afskaffelse af krohold på landet forbyder ikke nogen på landet at brygge sit eget øl, ondt eller godt, hvormed de kan forsyne deres hus eller forsørge deres gæster. Derfor kan Espen Jepsen i Lejrskov ikke anses for at have handlet imod forordningen, fordi han har haft nogle tønder øl

til sine bryllupsgæster. Men hvad angår de to bimpler brændevin, som fandtes sammen med øllet, så bør de være forbrudt til Søren Hacksen og betales efter bimplernes størrelse. De kan ansættes til 18 kander, 4 rdl. 3 mk. i penge. Men da Espen Jepsen ikke har solgt af varerne, men alene brugt dem til sine bryllupsgæster, så fritages han for den mulkt, der påhviler dem, som driver ulovligt krohold. Omkostningerne ophæves på begge sider.

Om Peder Jensen i Ågård har Hacksen påstået, at han driver offentlig kro, fordi hans forældre har gjort det, og fordi Peder Jensen selv i forrige konsumtionsforpagters tid har solgt godt øl og brændt brændevin; men Hacksen har ikke bevist, at han har gjort det siden forordningen om krohold kom. Han har bare skænket for sine naboer med, hvad han selv har købt, og de har givet ham vederlag enten med penge eller lige varer. Og hvis han har vederkvæget en tørstig rejsende med et glas øl eller brændevin, så har han ikke gjort andet end andre, som bor på kroløse veje, og det regner forordningen ikke for ulovligt krohold. Altså bør han være fri for Hacksens tiltale, og Hacksen skal tilbagelevere det træ brændevin, han har konfiskeret, eller erstatte det.

Angående Jens Olesens hustru Anne Madsdatter, hos hvem der er blevet fundet brændevinsredskaber, der nyligt var brugt, så kan det ikke befri hende, at måden, som Hacksen har inkvireret på, var utilladelig. Brændevinskedlen med dæksel og hat samt hosfølgende bimpel med brændevin bør være forbrudt til Hachsen; hun skal betale mulkt til Kolding hospital; denne modereres til 2 rdl., fordi bøden skal svare til personens formåen, og Anne Madsdatter har haft ildsvåde; hun har heller ikke brændt brændevinen for at sælge deraf, men kun for at forsyne sine håndværksfolk.

Søren Hachsens inkquisition er foregået på en helligdag i gudstjenestetiden, og det uden en øvrighedspersons nærværelse; og han har uden forudgående rettergang taget sig selv til rette. For denne egenvillige handlemåde bør han først betale helligbrøde efter lovens 6-3-1 med 3 lod sølv og lige så meget for hver af hans medbragte karle; for sin øvrige formastelse skal han betale 4 rdl. til Kolding hospital. - Søren Jensen Lynggaard (Liunggaard) har Hacksen ikke kæret over ved sin irettesættelse af 11/11-19, så retten slutter, at han har rettet for sig, og dømmer ham derfor ikke. (De øvrige er ikke nævnt i dommen).

Som det ses af dommen så er lovens bogstav taget meget liberalt, efter forordningens bogstav var det faktisk ulovligt at bruge brændevinsredskaber på landet, men det blev tolket, så det kun var krohold, som var ulovligt, man havde lov til at brænde til eget forbrug.

Pietismen

I løbet af 1700 tallet vandt pietismen indpas i Danmark og nu blev brændevinen ikke alene et skatte- objekt, nu gav det umådeholdene drikkeri anledning til moralske skrupler. I 1757 udstedte kanceli promemoria en forordning til "afskaffelse af brændevinsdrikken" og forbød "alle til krohold på landet privilegerede at sælge brændevin til andre end rejsende; og de som bo i nærheden, at lade brændevin hente på kroen til eget brug, samt endvidere bønder og andre, der ikke var rejsende at indfinde sig i kroerne for at drikke."

Det blev også forbudt brændevinsbrændere og andre, der solgte akvavit i købstæderne, at skænke for nogen bonde: Ingen måtte på landet bruge brændevin til bryllupper, barnedåb, begravelser og lignende, og de på landet boende civile og militære betjente, såvel som proprietærer, forpagtere, præster, degne og deslige, som fremdeles havde tilladelse til at brænde brændevin, måtte understå sig i at sælge noget deraf.

Samtidigt med disse strenge restriktioner indførtes, blev afgiften forhøjet væsentligt i nogle tilfælde 10 dobbelt. Det fik mange af de privilegerede kroer til at opgive deres ret til at brænde brændevin. Der blev indført meget fremmed akvavit og der blev brændt ulovligt som ingensinde før, det skønnedes, at op mod halvdelen af det brændevin, der blev drukket var illegalt.

I København og købstæder gjaldt disse strenge forordninger ikke, her var det tilladt at drive brændevinsbrænding under forudsætning af, at man var indskrevet i byens borgerbog, med de rettigheder og forpligtelser det betød.

Kontrollen af smugbrænderiet var meget vanskeligt. Faren for at blive opdaget var nemlig ikke særligt stor, og retstilstanden var ikke bedre, end at bønderne overalt, hyppigt endda ved vold, søgte at forhindre kontrollen.(det skete tilsyneladende også i Øster Starup). Selv fra Københavns toldinspektører kom der klager, over at de ved kontrol i brænderierne blev overfaldet af pøblen. Desuden var toldembedsmænd ikke ubestikkelige; der var et eksempel på, at konsumtionsforvalteren i Holbæk i 1767 mod betaling i egen lomme gav en del bønder tilladelse til både krohold og brændevinsbrænding.

Det var også vanskeligt at få lovovertrædere bragt for retten, hvis en lovovertræder ikke ville ordne sagen i mindelighed med konsumtionsbetjenten -eller forpagteren, så måtte konsumtionsbetjenten eller forpagteren selv rejse sag mod den formastelige, med risiko for udgifter, hvis lovovertræderen blev frikendt af mangel på bevis.

Det sidste sås i sagen fra Kolding birketing, hvor konsumtionsforpagter Hacksen og hans karle endog blev ikendt en bøde på 3 lod sølv for at have foretaget razziaen i kirketiden, Hacksen måtte endvidere bøde 4 rdlr. til Kolding hospital for den videre formastelse.

Op igennem 18hundrede tallet lempedes reglerne og hjemmebrænderiet ophørte stort set, snapsen blev billig, så man med rette kunne tale om "den fattige mands snaps" som ikke må formenes ham.

Og da der engang i 1800 tallet var en debat i Rigsdagen om en forhøjelse af afgifterne blev der udtalt disse tankevækkende ord: "En forhøjelse af brændevinsskatten bør foreløbig strengt bevares i statskassen; thi kommer staten engang til at mangle penge, så kan lovgivningen bare lukke op for dette klenodie." - dette gælder fortsat.

NB. Af forskellige grunde undgik Bornholm, Læsø, en del af Ribehus amt og København konsumtions lovene af 1757.

Kilder:

Tage la Cour "Den danske dram."

Johannes Linds transskriptioner af Koldinghus birketings tingbøger.